

Јелена БОШКОВИЋ, Милорад ЈОВАНОВИЋ
Историјски архив „Средње Поморавље” Јагодина
jelenaboskovic1986@gmail.com
miloradj69@gmail.com

ВАЛОРИЗАЦИЈА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ЦРКАВА И МАНАСТИРА ШУМАДИЈСКЕ И БРАНИЧЕВСКЕ ЕПАРХИЈЕ

Сажетак: Рад је настао као резултат пројекта Евидентирање архивске грађе цркава и манастира Шумадијске епархије (Архијерејско намесништво беличко и Архијерејско намесништво левачко) и Браничевске епархије (Архијерејско намесништво параћинско-ћупријско и Архијерејско намесништво ресавско). Захваљујући благослову надлежних архијереја, имали смо привилегију да прегледамо архивску грађу и документарни материјал цркава и манастира двеју епархија. Валоризација архивске грађе духовне провенијенције захтевала је детаљну припрему и посебан приступ свакој црквеној општини или сваком манастиру. Наш рад представља ретроспективни преглед свих активности које смо обавили током реализације пројекта. Имајући у виду значај, али и посебност архивске грађе црквене и манстирске провенијенције, настојали смо да прикажемо друштвено-историјске околности и духовне оквире њеног настанка од аутономне Митрополије до васпостављене Патријаршије. Анализирали смо црквену организацију и хијерархију у наведеном периоду и предложили временско раздобље приликом груписања архивске грађе. Поделили смо целокупну архивску грађу према пореклу и врсти, а затим смо идентификовали групе и глобалном експертизом утврдили вредност архивске грађе. Садржајном и компаративном анализом списка и књига издвојили смо архивску грађу која, несумњиво, има трајну вредност и која се према општим карактеристикама може груписати и категорисати.

Кључне речи: Српска православна црква, Београдска митрополија, епархија, архијерејско намесништво, црквена општина, парохија, манастир, архивска грађа и документарни материјал, валоризација (вредновање), наредбе и расписи.

1. УВОД

Историја Србије и српске државности неодвојиво је повезана са прошлошћу Српске православне цркве. Српска православна црква има-

ла је кључну улогу у процесу стварања и опстанка средњовековне српске државе. Успон Немањичке династије и државе био је заснован на духовној спреси и хармонији са православном црквом, а идентитет и посебност настајали су ширењем духовног и културног утицаја цркве. У периоду вишевековног непостојања српске државе, Пећка патријаршија имала је политичку и духовну улогу у вековној борби за опстанак српског народа. Иако је укинута 1766. године, помесне цркве наставиле су овај рад до њеног обнављања 1920. године.

Српска црква и њени архијереји дали су велики допринос обнови српске државности почетком 19. века. Успостављањем аутономне Кнежевине 1830. године, васпостављена је и аутономна црква у рангу митрополије. Према томе, историја Србије не може се проучавати без познавања прошлости Српске православне цркве. Писана заоставштина црквене провенијенције представља значајан историјски извор за проучавање прошлости српске државе и цркве. Специфичност цркве као институције, њен самостални историјски развитак и посебна улога у српском друштву, захтевају од историчара и архивиста нарочиту пажњу и опрезност у погледу вредновања архивске грађе црквене провенијенције.

Са становишта архивистике, валоризација архивске грађе, првенствено се огледа у примени прописаних критеријума и поступака одређивања трајности документа.¹ Вредновање архивске грађе захтева стручност и образованост архивисте, инвентивност и флексибилност, али и велику одговорност и опрезност у раду.

2. ПЕРИОДИЗАЦИЈА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ЦРКВЕНЕ ПРОВЕНИЈЕНЦИЈЕ

Када говоримо о вредновању архивске грађе црквене провенијенције, наша пажња усмерена је на писану заоставштину институција Српске православне цркве од 1850. године до данашњих дана. Одлучили смо се да применимо *Начела о одабирању архивске грађе* и члан 10,

¹ Б. Лекић, *Valorizacija arhivske građe*, Arhivist, XXXVI, 1–2, Београд, 1986, 62–72; Schellenberg Th. R, *Moderni arhivi*, Београд 1968, 118–153; Х. Ђула, *Критеријуми за вредновање архивских докумената*, Архивски преглед 1, Београд, 1980, 91–97; Љ. Поповић, *Проблеми критеријума вредности докумената у нашим архивима*, Архивски преглед 1, Београд, 1980, 63–71, В. Стули, *О валоризацији и категоризацији архивске грађе*, Архивски вјесник 13, 1970, 467.

којим је одређена 1850. година, као гранична година до које се не врши излучивање документарног материјала.²

Српска православна црква у овом периоду прешла је пут од аутокефалне митрополије до обновљене патријаршије и егзистирала је у аутономној Кнежевини, независној Србији, Краљевини Југославији и социјалистичкој Југославији.³

У аутономној Кнежевини на челу цркве био је београдски митрополит, најпре Мелентије Павловић до 1833. године, а затим Петар Јовановић до 1859. године. У време Уставобранитеља донето је *Устројеније духовних власћи Књажества Србској* 23. августа 1847. године. Према *Устројенију*, Београдска митрополија имала је три тела: сабор архијереја, епархијалне конзисторије и апелаторну конзисторију.⁴ После оставке митрополита Петра, на чело српске митрополије дошао је шабачки епископ Михаило јула 1859. године. У време његове администрације донет је *Закон о црквеним власћима* 1862. године, који је знатно умањио самосталност Српске православне цркве, а рад њених тела ставио под контролу министарства просвете и црквених дела. Берлински конгрес и независност Србије условили су и Томос о аутокефалности Српске цркве октобра 1879. године. Због сукоба са кнезом Миланом у вези са разводом његовог брака са кнегињом Наталијом, митрополит Михаило је разрешен 1881. године.

² *Начела о одабирању архивске грађе из ретистрашурској материјала*, Службени лист СФРЈ, бр. 12/1968, 268–273

³ О историји Српске православне цркве, Београдске митрополије у 19. веку и обновљене Српске патријаршије од 1920. године в. Р. М. Грујић, *Православна Српска Црква*, Каленић, 1989, *passim*; Д. Перић, *Црквено право*, Београд 1999, 177–228; Исти, *Устројство, организација и рад на законодавству Српске православне цркве у првој половини 20. века (1901–1950)*, докторска дисертација, Београд 1990; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве од почетка XIX века до краја Другој светској рати*, Београд 2002, 216–283, 369–401; Исти, *Историја Српске православне цркве за време Другој светској рати и после њега*, Београд 2002, *passim*; Епископ шабачко-ваљевски Јован, *Српска црква у Србији од 1804. до 1918. године*, Српска православна црква 1219–1969, Споменица о 750-годишњици аутокефалности, Београд, 1969, 302; D. Pantić, *Srpska pravoslavna crkva u Kraljevini Jugoslaviji 1921–1941, s posebnim obzirom na pravni položaj, ulogu i međuvjerske odnose*, 93; Српска православна црква 1920–1970. Споменица о 50-годишњици васпостављања Српске патријаршије, Београд 1971.

⁴ *Устројеније духовних власћи Књажества Србској*, Зборник закона и уредаба и уредбени указа у Књажеству Србском од 1-вог јануара 1847 до конца декембра 1848, IV, Београд 1849, 100–115; Д. Новаковић, *Устројеније духовних власћи Књажества Србској из 1847. године – груји закон о православној цркви у Србији*, *Анали Правног факултета у Београду*, година LVII, 1, Београд 2009, 232–248; Љ. Дурковић – Јакшић, *Развитак основној црквеној закона у Шумадији у првој половини XIX века (1804–1847)*, Каленић 2004, *passim*

По доношењу новог Закона о изменама и дојунaмa закона о црквеним властима 1882. године, за митрополита је постављен архимандрит Теодосије Мраовић. Неканонско стање у цркви одржало се до абдикације краља Милана 1889. године, када је намесништво Указом вратило митрополита Михаила. Наредне, 1890. године донет је нови Закон о црквеним властима источно-православне цркве у Краљевини Србији.⁵

После смрти митрополита Михаила, на митрополитско место изабран је Инокентије Павловић до 1905. године. Од 1905. године управу над Београдском митрополијом преузео је митрополит Димитрије. У време митрополита Димитрија одиграли су се веома значајни догађаји за српски народ, балкански ратови и Први светски рат. Током Првог светског рата митрополит се заједно са владом и војском упутио преко Албаније. Пећки митрополит Гаврило Дожић одбио је да се повуче и рат је провео у заробљеништву у Мађарској.

У новоствореној држави, Краљевини Југославији, васпостављена је патријаршија 1920. године. Иако се Српска црква уздигла у виши ранг, није успела да умањи утицај државе на њен рад. Теорија симфоније између државе и цркве, по начелима Васељенске патријаршије, готово за све власти у нововековној Србији била је више изазов него насушна потреба.

После смрти патријарха Димитрија, 1930. године, настао је сукоб између владе и краља на једној страни, и Синода на другој, у вези са избором новог патријарха. Најупорнији у одбрани права архијереја да изабере патријарха био је митрополит црногорско-приморски Гаврило Дожић. Избором митрополита скопског Варнаве, за патријарха српског, окончан је сукоб. У време патријарха Варнаве донет је Устав СПЦ, новембра 1931. године и догодио се највећи разлаз са Државом због Конкордата са Ватиканом, јула 1937. године. Влада Милана Стојадиновића Конкордатом је уступила посебна права католичкој цркви у Краљевини, што је изазвало револт и отпор архијереја и целе Српске православне цркве. Организована је литија и молебан од Саборне цркве до Храма Св. Саве. Влада је забранила литију, а полиција се обрачунала са учесницима. Ова крвава литија била је предмет преписке жичког владике Николаја Велимировића и Милана Стојадиновића. Архимандрит манастира Каленић Никанор Ружић, као посланик у Народној скупштини гласао је против ратификације Конкордата. Узаврела атмосфера потпиривана је и сумњом о тровању

⁵ Зборник правила, уредаба и наредаба Архијерејског Сабора Православне Српске Цркве у Краљевини Србији од 1839–1900, Београд 1900, 245–309

патријарха Варнаве. Док је лежао на самртничком одру, Скупштина је изгласала потписивање Конкордата. Свети архијерејски Синод екскомуницирао је све ministre и посланике православне вере који су гласали за Конкордат.

Пред сам Други светски рат страсти на релацији државе и Српске православне цркве су се смириле, Конкордат није ратификован, амнестирани су прогоњени у сукобу, а за патријарха је изабран енергични и принципијелни митрополит црногорско-приморски Гаврило Дожић, 1938. године.

После рата Српска православна црква нашла се на удару нове власти. Свештеницима је суђено као народним непријатељима, а црквена и манастирска имовина конфискована (национализована), или аграрном реформом знатно ограничена и уништена. Многи свештеници, али и верници, били су прогањани на основу *Закона о забрани изазивања националне, расне и верске мржње и раздора* од октобра 1945. године⁶.

Комунистичка власт додатно се обрнула на Српску православну цркву спречавајући повратак патријарха Гаврила у земљу. Харизматични и одважни патријарх успео је да се одупре новим властима и да сачува интегритет Српске православне цркве. После његове смрти, 1950. године, утицај државе на избор патријарха и на рад саме Цркве био је преовлађујући. Држава је контролисала рад црквених институција преко свештеничких удружења, која су укинута тек 1990. године.

Српска православна црква и њене институције упоредо су се обнављале и развијале оживљавањем српске државности – од стицања аутономије 1830. до независности 1878. године. У самосталној држави, Црква је такође била самостална у рангу митрополије. Нови период наступа настанком Краљевине Југославије и васпостављањем патријаршије. Послератни развој Српске православне цркве, такође, условљен је новим државним и идеолошким стремљењима комунистичке Југославије. Свакако да дисконтинуитет у историјском развоју СПЦ у односу на савремени период можемо одредити доласком патријарха Павла, укидањем свештеничких удружења и увођењем вишепартијског система у Србији.

Полазећи од наведене периодизације и организације црквених институција, могли бисмо хронолошки груписати архивску грађу која је настала у раду СПЦ у периоду од 1830. до данашњих дана. Свакако да је ово полазна тачка у поступку валоризације. Целокупни корпус архивске грађе можемо поделити на пет периода. Први период је од 1831. до

⁶ Службени лист ДФЈ, бр. 36/1945.

1878. године – период аутономне митрополије; други период је од 1879. до 1920. године – период аутокефалне митрополије; трећи период је период васпостављене патријаршије од 1920. до 1945. године и поклапа се са раздобљем постојања Краљевине Југославије. Нови, четврти период је од 1945. до 1990. године, раздобље егзистенције СПЦ у комунистичкој држави. Пети период већ смо издвојили и апостофирали као савремени. Приликом наше поделе имали смо у виду историјске околности, државне оквира у којима се развијала СПЦ, ранг у односу на Васељенску патријаршију и институционалне и организационе промене у самој цркви.

3. ВРЕДНОВАЊЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ЦРКАВА И МАНАСТИРА ШУМАДИЈСКЕ И БРАНИЧЕВСКЕ ЕПАРХИЈЕ

Наш рад је резултат пројекта *Евидентирање архивске грађе цркава и манастира у делу Шумадијске епархије (Архијерејско намесништво беличко и Архијерејско намесништво левачко) и Браничевске епархије (Архијерејско намесништво ресавско и Архијерејско намесништво раваничко-йараћинско)*, који је реализован 2015. године.

Током трајања пројекта настојали смо да обавимо преглед архивске грађе и документарног материјала који је похрањен првенствено у манастирским ризницама, а затим и у парохијским домовима црквених општина. У реализацији нашег пројекта манастири су заузимали приоритетно место, имајући у виду њихов духовни и културно историјски значај. Истовремено, издвојили смо архијерејска намесништва у погледу обима и значаја документарног материјала, који настаје у њиховој редовној кореспонденцији са епархијом и парохијским свештенством. Даљи путоказ за наш рад огледао се у претпоставци да старији храмови црквених општина свакако поседују архивску грађу старијег периода. Такође, свака посета и обилазак манастира или црквене општине детаљно су планирани у погледу процене значаја и претпоставке да се у манастирима и црквеним ризницама евентуално чува вредна архивска грађа.

Архивска грађа и документарни материјал манастирских ризница углавном су смештени у библиотекарнама, заједно са библиотечким фондовима. Најчешће је архивска грађа физички издвојена и смештена у библиотечке ормаре. У манастирима Миљково, Света Петка, Сисојевац и Манасија архивска грађа повезана је у свежњеве и смештена у доњим преградама у орманима. У манастиру Манасија архивска грађа старијег периода (19. век) смештена је у посебне архивске кутије, хронолошки је сређена, али није обрађена. Архивска грађа и документарни материјал

манастира Раванице чувају се на тавану манастирског конака у дрвеним ормарима. Протоколи рођених, венчаних и умрлих смештени су у конаку у манастирској ризници, заједно са богослужбеним књигама и реликвијама.

Црквене општине чувају архивску грађу и документарни материјал у парохијским домовима, у посебним просторијама или канцеларијама парохијских свештеника. Архивска грађа углавном је смештена у дрвене ормаре или полице и повезана у свежњеве, није разврстана и издвојена од старих богослужбених књига. Црквене општине поседују и протоколе рођених, венчаних и умрлих, који се углавном редовно ажурирају од 1947. године и чувају се у посебним просторијама и ормарима. Парохијски свештеници најчешће издвајају од остале архивске грађе летописе и књиге записника црквених општина

Архивска грађа цркава и манастира није архивистички сређена и обрађена. Списи су архивирани у фасцикле по хронолошком принципу. Настанак списа пратиле су деловодне књиге, али на њима нису отискивани деловодни штамбили. Акта из 19. века сређивана су по принципу фасцикулације, која је примењивана у централној државној управи и окружним начелствима. Списи међуратног периода такође су уредно архивирани, нарочито писма и наредбе духовних власти. Финансијска акта нису издвајана од кореспонденције, па се заједно са преписком у фасциклама могу наћи и годишњи биланси, изводи из дневника касе, извештаји главне контроле и пописи покретне и непокретне имовине. Ажурност и брижност манастирских и црквених управа у погледу вођења и чувања списа, нарочито је уочљива када су у питању списи који су настали између два светска рата. Нажалост, таква ажурност изостала је у наредном периоду рада духовних средишта Браничевске епархије и Шумадијске епархије.

Свакако да постоји разлика у погледу степена сређености између манастирских ризница и парохијских архива. Манастирске ризнице, не само што имају адекватније услове смештаја, већ је и свест о значају писане заоставштине код сестринстава и братстава манастира на највишем нивоу, па су и списи знатно очувани и сређени. Уочљива је подједнака брига и црквених и манастирских управа када су у питању протоколи рођених венчаних и умрлих и летописне белешке. Анализом степена сређености архивске грађе можемо констатовати да црквене и манастирске управе немају у потпуности сређене архиве. Издвајамо као појединачни случај део архиве манастира Манасије и списе који припадају 19. веку. Најчешће су списи несређени и немају никакву идентификациону ознаку и хронолошку одредницу. Другој групи списа, у нешто мањем обиму припадају списи који су хронолошки сређени,

али без икакве даље обраде. Последњој групи списа припадају списи који су хронолошки груписани и сређени принципом слободне провешенијенције (манастир Манасија). Следећи корак ка вредновању прегледане архивске грађе, после хронолошког груписања, била је анализа организације и функционисања црквених општина и манастира и њихов положај и улога у епархијској хијерархији у оквиру предложене периодизације.

Цркве и манастири Шумадијске и Браничевске епархије били су у саставу Београдске митрополије (архиепископије) до обнављања патријаршије.

У периоду аутономне митрополије, према *Устројенију* од 1847. године, Београдска митрополија имала је три тела: сабор архијереја, епархијалне конзисторије и апелаторну конзисторију. Законом о црквеним властима од 1862. године задржана су постојећа тела уз велики утицај државе на њихов рад преко министарства просвете и црквених дела. У погледу црквене организације, после стицања аутокефалности у Београдској митрополији највишу духовну власт имао је Свети архијерејски сабор. Велики духовни суд, раније Апелаторна конзисторија, такође је био при Београдској митрополији. Митрополија српска била је подељена на епархије на челу са епископима. Духовни суд обављао је управну и судску власт у епархији, на чијем челу је био протопрезвитер (протојереј). Епархија је била подељена на протопрезвитерате, затим намесништва и парохије. Протопрезвитерат је покривао једно управно подручје на нивоу округа, намесништво је одговарало срезу и њиме је управљао протојереј. Парохија је била на нивоу општине и поверена је свештенику, пароху. Манастири су били под духовним надзором епархијских архијереја.⁷ Управа над црквеном имовином била је поверена туторима или епитропима. Материјално пословање цркве контролисало је министарство финансија преко Главне контроле. Седнице сабора одржаване су једном годишње под председништвом митрополита. Епископи су на сабору подносили годишње извештаје о раду. У једном кратком периоду ови извештаји штампани су службеном листу цркве, који је почео да излази 1900. године под називом *Гласник Православне Цркве у Краљевини Србији*.

У периоду обновљене патријаршије од 1920. године, обновљена је и Браничевска епархија, која је била у саставу Београдске митрополије од краја 17. века. На Светом архијерејском сабору одржаном у Београду од 17. до 30. августа 1921. године донета је одлука да се обнови

⁷ Зборник правила, уредаба и наредба Архијерејског Сабора Православне Српске Цркве у Краљевини Србији од 1839–1900, Београд 1900, 245–309

Браничевска епархија са седиштем у Пожаревцу, која обухвата Пожаревачки и Ћупријски округ до реке Мораве. Новопостављени епископ Браничевске епархије био је архимандрит Митрофан Рајић. Ово раздобље обележено је доношењем Устава СПЦ, 16. новембра 1931. године. Устав је у мањем обиму измењен августа 1947. године. Исте године, на Светом архијерејском сабору – од 24. априла до 21. маја успостављена је и Шумадијска епархија. На предлог патријарха српског Гаврила, Свети архијерејски сабор донео је одлуку о оснивању самосталне Епархије шумадијске са седиштем у Крагујевцу. Овој епархији припала су намесништва: крагујевачко, лепеничко, темњићко, левачко, беличко, јасеничко, космајско, опленичко, колубарско-посавско.

За првог епископа шумадијског Свети архијерејски сабор изабрао је викарног епископа будимљанског Валеријана. Такође, Епархија жичка поверена је одлуком Синода у администрацију епископу шумадијском. Унутрашња организација епархија (Браничевске и Шумадијске) заснована је на одредбама Устава СПЦ из 1931, односно 1947. године. На челу епархије налазио се епархијски архијереј који има духовну власт, а преко епархијског савета и епархијског управног одбора обавља и извршну, односно управну и надзорну власт. Свака епархија има и епархијски духовни суд. Архијерејски намесници у намесништвима заступају епископа. Преписка парохијског свештенства са епархијом обавља се преко намесништва. Намесници једном годишње обављају ревизију рада пароха и о томе шаљу извештаје епископу.

Архијерејско намесништво надлежно је над црквеним општинама, односно парохијама. Свака црквена општина, према Уставу од 1931. године имала је три тела: црквеноопштински збор, црквеноопштински савет и црквеноопштински управни одбор. Ова тела имала су извршну, управну и надзорну власт у црквеној општини. Српска православна црква је после 1947. године била приморана да због односа власти према верским заједницама, а самим тим и верницима, укине црквени збор и распусти црквеноопштинске савете. Од 1957. године постављени су нови црквеноопштински управни одбори, који су бројали од 6 до 12 чланова. Црквеноопштински управни одбор има председника, благајника и татора, на његовим заседањима води се записник, а одлуке се достављају на потврду епархијском управном одбору.⁸

Следећа фаза вредновања архивске грађе и документарног материјала цркава и манастира Шумадијске и Браничевске епархије је одре-

⁸ Устав Српске православне цркве, Гласник СПЦ, 7–8, 1. августа 1947; Д. Перић, *Црквено право*, Београд 1999, 251–276

<http://www.svetosavlje.org/biblioteka/zakoni/UstavSPC.htm>, 24. јул 2016, 25–56;

ђивање врсте докумената, њихово сврставање у одговарајуће хронолошке групе и класификација према организационој структури, односно црквеној хијерархији. Свакако да ови поступци припадају процесу сређивања и обраде архивске грађе. Настојали смо да непосредно, без обзира на све специфичности наведене архивске грађе и документарног материјала, применимо постојеће архивистичке прописе у погледу одабирања и вредновања архивске грађе и одређивања критеријума о формирању архивских фондова.

Целокупну архивску грађу и документарни материјал духовне провенијенције поделили смо на црквену и манастирску. Црквена архивска грађа припада црквеним општинама (парохијама) и архијерејским намесништвима при епархији. Манастирска архивска грађа настаје у раду монашког свештенства и у њиховој непосредној комуникацији са епархијом.

Свака црквена општина или манастир захтевали су посебан приступ. Морали смо установити годину оснивања, подизања храмова, анализирати улогу и значај цркве или манастира у локалној и националној историји и евентуално издвојити значајније духовнике, који су својим радом обележили прошлост верског центра. Архивска грађа и документарни материјал садржани су у књигама и списима. Посебно смо издвојили матичне књиге (црквене и манастирске) и летописе. Свакако лична заоставштина духовника може се третирати као збирка, или евентуално фонд, према критеријумима за формирање фондова.

Имајући у виду нашу предложену периодизацију која комплексно обухвата и све промене у црквеној хијерархији, књиге и списе сврстали смо у одређене хронолошке групе. На тај начин јасно се уочава врста докумената, титулар, хијерархијски однос у кореспонденцији и поновљивост докумената, која омогућава компаративно поређење. Са аспекта трајног чувања неопходно је анализирати садржајну вредност и историјске и друштвене околности настанка докумената.

Наш рад обухватао је првенствено евидентирање и идентификовање врсте архивске грађе цркава и манастира, одређивање хронолошких граница, глобалну експертизу трајности докумената и њиховог стања, као и анализу физичко-техничких услова смештаја. Поред тога, настојали смо да вредновањем архивске грађе старијег периода (друга половина 19. века) издвојимо најзначајнију и укажемо на неопходност њене заштите. Истовремено, из обиља документарног материјала црквених општина Шумадијске и Браничевске епархије, нарочито за период Краљевине и Социјалистичке Југославије, било је потребно издвојити архивску грађу по врсти, а затим одредити њену трајност на основу критеријума које смо одредили. Свакако, обимност и

несрећеност документарног материјала, поред непостојања листе категорија, представљали су ограничавајући фактор у погледу садржајне експертизе вредности докумената. Свеобухватним прегледом и упоредном анализом садржаја архива Београдске митрополије и епархијских архива са садржајем архивске грађе цркава и манастира Шумадијске и Браничевске епархије, могла би се обавити додатна валоризација, којом би се знатно рационализовао документарни материјал, нарочито циркуларна акта. У овом погледу од великог значаја била нам је едиција *Архива Епархије браничевске* у издању епархијског Одбора за просвету и културу. Збирке *Уредаба и прописи Митрополије београдске* од 1835. до 1920. године и *Одлука и решења Сабора, Синода и Епархије браничевске* од 1920. до 1941. године у 7 томова олакшале су нам рад на класификацији, али и садржајној анализи документа.⁹

4. АРХИВСКА ГРАЂА АРХИЈЕРЕЈСКИХ НАМЕСНИШТАВА И ЦРКВЕНИХ ОПШТИНА (ПАРОХИЈА)

Прегледом архивске грађе и документарног материјала црквених општина, односно парохија и архијерејских намесништава, установили смо да су у највећем обиму сачувана документа од почетка 20. века. У већини црквених општина похрањене су књиге, а у нешто мањем броју и списи. Архивска грађа архијерејских намесништва има већи значај, пошто се кореспонденција парохијског свештенства са вишим духовним властима обављала преко намесништава. Књиге смо издвојили и идентификовали, утврдили њихове хронолошке одреднице и трајну вредност као историјских извора. Међу књигама у највећем обиму су деловодни протоколи црквених општина, односно архијерејских намесништава у хронолошком распону 1900–1990. година. Нажалост, и поред постојања деловодника, нисмо били у могућности да пратимо кретање списа, деловодних аката, пошто у највећем обиму на списима није било отиснутих деловодних бројева. Такође, у многим парохијама осим деловодних протокола нису сачувани списи, па деловодници представљају једини траг о постојању преписке са вишим духовним властима. Веома значајне књиге представљају *Прошотоколи предписанија конзисторијалних*, односно књиге расписа и наредби духовних власти (епархије, Синода и Духовног суда). Иако садрже преписе расписа и наредби, сматрамо да у недостатку списа, *Прошотоколи* представљају једини траг о начину функционисања црквених општина и парохија.

⁹ *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1835–1920*, прир. З. Ранковић, М. Лазић, књ. 1–4, Пожаревац 2010; *Одлуке и решења Сабора, Синода и Епархије браничевске 1920–1941*, прир. З. Ранковић, М. Лазић, књ. 5–7, Пожаревац 2012.

Често смо у овим књигама наилазили на значајне податке које су на маргинама записивали свештеници, или су исту књигу користили за евидентирање приложника, или летописне белешке. Зато при експертизи њихове вредности треба бити обазрив, без обзира на њихову спољну ознаку. Књиге записника црквеноопштинских управних одбора и савета су значајан извор и пружају непосредне податке о раду црквеног средишта. Посебну врсту књига чине књиге за пријем аманета, књиге приложника и фондова добровољних прилога. Књиге верозаконских прелаза и парохијана (домовни протоколи, анаграфи) можемо сврстати у вредне историјске изворе. Остале књиге односе се на имовину и материјално стање црквених заједница: књиге инвентара покретне и непокретне имовине, књиге прихода и расхода (изводи прихода и расхода), магацинске књиге, регистри дужника и дневници каса (благајне). Између ових књига, предложили бисмо књиге извода прихода и расхода, магацинске књиге, регистре дужника и дневнике каса (благајне) као документарни материјал са ограниченим роком чувања.

Црквене списе можемо разврстати на наредбе и расписе виших духовних власти, окружнице, конзисторијална акта, односно акта духовног суда, изворна акта архијерејских намесништава и парохијских средишта и акта међусобне кореспонденције у црквеној хијерархији. Такође, посебну групу списа представљају списи финансијске природе и техничка документација. Свака од наведених група списа захтева садржајну анализу и евентуално издвајање безвредног документарног материјала. Посебну пажњу посветили смо списима архијерејских намесништава преко којих је обављана преписка црквених општина са епархијом. Наредбе и расписи духовног суда, епископа, митрополита, односно патријарха, циркуларног су карактера и свакако су део епархијских архива. Стање и степен сређености целокупне архивске грађе духовне провенијенције опомиње нас да при одабиру ове врсте документа морамо такође бити опрезни. Конзисторијална акта, односно акта духовног суда, често су типског карактера и односе се на дозволе за ступање у брак. Такође, садрже одлуке, препоруке и упутства верског карактера. Значајнију архивску грађу чине изворна акта архијерејских намесништава: годишњи извештаји о стању у парохијама, преписка са парохијским свештенством, духовним судом и епархијом, среском и окружном управом, протоколи (инвентари) црквених добара, реферати о прегледу рачуна од главне контроле, кондуит (службеничке) листе свештенства, интабулације и тапије. Поред инвентара покретне имовине, о црквеној имовини сведоче акта о подизању црквених здања и храмова и записници одбора за подизање цркава, као и планови и технички нацрти изградње и реконструкције верских објеката.

Издвојили бисмо, од документарног материјала, наративне изворе верског садржаја и црквене летописе. Беседе пароха могу бити веома драгоцен историјски извор, нарочито у погледу истраживања стања духа српског народа у различитим раздобљима у прошлости. Црквени летописи, започети од дана освештавања храмова, бележе значајне догађаје у парохији о богослужбеном раду, празновању светковина, о локалном становништву, а често садрже и кратку историју насеља, парохијског средишта. Били су нам значајни и екскурси летописаца о личним запажањима о верским питањима, али и о догађајима у време балканских ратова и Првог светског рата. Сачувани летописи углавном су оригинали, а у нешто мањем броју преписи.

Посебну врсту архивске грађе представљају црквене матичне књиге – протоколи и регистри. После Другог светског рата комунистичка власт *Основним законом о браку и Државним законом о матичним књигама* 9. априла 1946. године¹⁰, практично је одузела право цркви и верницима на склапање црквеног брака. Закон је предвиђао искључиву правну важност само грађанског брака, док би се црквени брак могао склопити уз одобрење државног матичара. Црквене матичне књиге морале су бити закључене, а изводи достављани државном матичару. Без писменог одобрења матичара нико није смео бити крштен, венчан или опојан. Матичне књиге су одузете од верских заједница 1949. године.

Нове црквене матице парохијско свештенство започело је 1947. године, по доношењу закона о матичним књигама, односно 1949. године, када су матичне књиге ранијег периода предате држави.

Архијерејско намесништво раваничко-параћинско у библиотеци цркве Свете Тројице у Параћину чува регистре рођених и протоколе брачно испитаних за период од 1838. до 1993. године.

5. МАНАСТИРСКЕ РИЗНИЦЕ

Архивска грађа манастира захтевала је посебан приступ имајући у виду њихов друштвено-историјски значај и улогу и место у црквеној хијерархији. Значајем и богатством архивске грађе издвојили бисмо манастир Каленић у Шумадијској епархији и манастире Манасију, Миљково и Раваницу у Браничевској епархији.

Посебну пажњу посветили смо манастирској архивској грађи која је настала у преломним и тешким тренуцима по српски народ: период српско-турских ратова 1876–1878, балканских ратова 1912–1913, Првог

¹⁰ Службени лист ФНРЈ, бр. 29/1946; в. Ј. Живковић, *Заштити црквених матичних књига као дела културне баштине Србије (упоредна анализа стања у матици и дијаспори)*, <http://Arhivistika.wordpress.com>, 11. август 2016.

и Другог светског рата. Манастири су у временима страдања српског народа пружали помоћ и уточиште, али су често били и мета непријатељских оружаних снага. У манастирима и црквама сачињени су спискови страдалих у ослободилачким ратовима од 1912. до 1918. године.

Манастир Каленић поседује књиге у хронолошком распону од 1913. до 1986. године. Сачувани су деловодни протоколи, Књига наредби расписа духовних власти 1919–1932, Књига приложника, Књига записника братства манастира 1937–1945, Књига записника сестринства од 1945, књиге инвентара покретне и непокретне имовине и дневници благајне (касе) 1919–1986. У манастиру је богослужење обављао парох села Превешт у Левчу, па су сачувани и деловодни протоколи и домовни протокол (анаграф) ове парохије.

Списи манастира Каленић обухватају хронолошки распон од 1880. до 1993. године и садрже кореспонденцију са Жичком епархијом, епархијским Духовним судом, Архијерејским намесништвом левачким, Начелством среза левачког и Начелством окружија јагодинског. Посебна група списа односи се на манастирску имовину и обухвата уговоре о закупу манастирског имања, шума и воденице, преписку са шумском управом, инвентаре *коренишної иметѣка*, извештаје о стању имовине и сл. Од значајнијих аката издвојили смо *Указ о проглашењу манастирској синора* од 1849. године и Тапију манастира Каленић од 24. септембра 1928. године. С посебном пажњом прегледали смо архивску грађу за период од 1935. до 1937. године, време конкордатске кризе, пошто су током ових догађаја значајнију улогу имали епископ жички Николај Велимировић и архимандрит манастира Каленић Никанор. Издвојили смо копије телеграма и писмо протеста Владике Николаја Велимировића председнику владе Милану Стојадиновићу поводом *кржаве листије* 1937. године.

Манастир Манасија издваја се значајном архивском грађом која обухвата период од 1802. до 1887. године. Списи обухватају манастирску кореспонденцију (наредбе и расписе духовних власти, преписку са конзисторијом, епархијом, среским и окружним властима, годишње извештаје настојатеља манастира и сл.); имовинска и финансијска акта (пописе имања, тапије, имовинске инвентаре, уговоре о закупу, лицитацији манастирских шума, пашњака и воденице, протоколе расхода и прихода часништва манастира, извештаје главне контроле, кондуит листе, квите и сл.); техничку документацију, планове подизања или обнове манастирских објеката и манастирске воденице на Ресави и изворна акта која су настала у раду манастирске заједнице. Такође, еви-

дентирали смо заоставштину епископа браничевског Хризостома (1911–1989), која обухвата пет кутија списа од 1952. до 1989. године.

Манастир Миљково, поред књига и списа који датирају од 1900. године, поседује летопис који бележи догађаје од доласка у манастир руског монаха, игумана Амвросија 1926. године. Руски монаси обновили су манастир и дали немерљив допринос монашком животу у ресавском крају.

Летописне белешке Миљковог манастира започињу протоколом циркулара духовних власти од 1842. до 1846. године (33 расписа). Летопис бележи и смрт архимандрита Амвросија 17. марта 1933. године и записник о примопредаји манастира између игумана Никанора и мати Доротеје 13. октобра 1952. године, када је у манастир приступило сестринство.

Значајна су документа за период од 1914. до 1919. године: спискови бегунаца (*гобелница*) из пограничних области, који су услед ратних дејстава дошли у Миљков манастир, списак обвезника последње одбране манастира 29. септембра 1915. године и спискови изгинулих и умрлих ратника у срезу ресавском од 1912. до 1918. године.¹¹

У **манастиру Раваница** похрањена је архивска грађа и документарни материјал за период од 1912. до 2014. године. Од књига, поред деловодних протокола и Књиге наредби и расписа, сачуване су књиге уговора манастира Раванице, 1919–1931, 1946–1996. У недостатку летописа, веома драгоцене податке пружају нам књиге записника братства манастира 1934–1946, књига записника о примопредаји управе 1943–1946. и књиге записника сестринства манастира 1943–1947, 1958–1981. У манастирском конаку смештени су и Гласници СПЦ за период од 1920. до 1940. године и матичне књиге рођених Сењске парохије од 1837. до 1859. и протоколи рођених и крштених од 1947. до 1996. године.

¹¹ Током прегледа црквених и манастирских архива, пронашли смо мали број докумената из Првог светског рата, свакако због страдања цркава и манастира у ратним годинама. Свештенство и монаштво Браничевске епархије било је нарочито у тешком положају у време бугарске окупације. О српској цркви у Првом светском рату и страдању свештеника и монаха вид. Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рашу 1914–1918*, Београд 2014; Р. Пилиповић, *Српска православна црква у Првом светском рашу, нова сазнања*, Историјске свеске, бр. 21, Андрићев институт, Андрићград 2015, 2–7. Значајан прилог о архивској грађи Фонда Духовног суда (Конзисторије) Београдске митрополије (архиепископије) за период од првих ратних месеци 1914. до јесени 1915. године.

6. ЗАКЉУЧАК

Током валоризације издвојили смо архивску грађу архијерејских намесништава као значајнију, имајући у виду да се преписка са вишим духовним властима одвијала искључиво посредством архијерејских намесника. Књиге записника црквенопштинских одбора, књиге приложника, књиге парохијана (анаграфи), документа која сведоче о подизању црквених здања и летописне белешке представљају вредан историјски извор. Упоредном анализом садржаја епархијских архива и архијерејских намесништава могла би се циркуларна писма рационализовати и смањити, као и преписка са епархијским Духовним судом. Такође, циркуларна акта за период јурисдикције Београдске митрополије, наредбе и расписи митрополита и Апелаторне конзисторије могла би бити предмет додатне валоризације увидом у садржај архиве Београдске митрополије.

Манастирска архивска грађа захтева дугачији приступ, имајући у виду непосредни контакт манастирске управе са епархијским средиштем. Поред циркуларних аката виших духовних власти, списи најчешће садрже директну преписку старешина манастира са епархијским Духовним судом и епископом, архијерејским намесником, парохијским свештенством и представницима локалне државне управе. Књиге записника седница манастирских братстава, односно сестринстава, представљају вредно сведочанство о животу монашких заједница.

Савремени документарни материјал најчешће је без пратећег деловодства, неklasификован по врсти, па је кореспонденција са духовним властима измешана са документацијом финансијске природе. Указали смо управама манастира и цркава на неопходност вођења уредног канцеларијског пословања. Такође, потребно је донети листе категорија документарног материјала са роковима чувања. У погледу израде прописа о заштити црквене архивске грађе, државни архиви могу пружити стручну помоћ и подршку надлежном Архиву Српске православне цркве и Синоду.

Валоризација архивске грађе цркава и манастира Шумадијске и Браничевске епархије представља почетни корак ка заштити. Јасним дефинисањем вредности и значаја писане заоставштине црквене и манастирске провенијенције, можемо допринети повећаном интересовању, не само Цркве, већ и Државе у погледу њене заштите.

Jelena BOŠKOVIĆ, Milorad JOVANOVIĆ

THE VALORIZING OF THE ARCHIVES MATERIALS
OF CHURCHES AND MONASTERIES
IN EPARCHIES OF ŠUMADIJA AND BRANIČEVO

Summary

The work is presenting all results of searching project, named Recording of archives materials of churches and monasteries in Eparchy of Šumadija (Archipriest councils of Belica and Levač) and Eparchy of Braničevo (Archipriest councils of Čuprija, Paraćin and Resava).

Thanks to permissions of archipriests in mentioned congregational areas, we have had an exclusive right to look over the whole volume of archives and documentary materials, settled in the above-mentioned Eparchies. The valorizing of archives materials by religion provenance certainly demanded serious and detailed preparing and, also, individual approach to any parish area or any monastery. In fact, our work is presenting some kind of retrospective survey of all activities, which have been done, during the process of project realisation.

According to importance and specific character of archives materials by religion provenance, we tried to present all historical and social circumstanceness and, also religious frames of its making, ever since autonomous Metropolicy, until the re-established Patriarchy (of Serbian Orthodox Church). Besides that, we have done special analyses of church organisation and hierarchy. Also, we suggested hronological disposition of archives materials division.

We devide the hole volume of archives materials by order of origin and species. After that, process of identification of variety documentary groups has been done, and remarkable worth of archives materials has been discovered by summary expertizing. Through the process of contentional and comparative analyses of documents and books, we tried to recognize and divide archives materials of exceptional importance, with ability of collecting and classification.